

PROBLEMI RAZISKOVANJA SLOVENSKE LJUDSKE ARHITEKTURE

(Nekaj obrobnih misli)

Ivan Sedej

Delitev ljudske arhitekture so z različnih aspektov obdelali Murko,¹ Vurnik,² Melik,³ Ložar,⁴ Mušič,⁵ Novak⁶ in drugi. Razen v Novakovi klasifikaciji, ki se je že otresla nezaslužene avtoritativnosti Melikove delitve, srečujemo v vseh dosedanjih poizkusih nedoslednost, pretirano uvajanje novih tipov in neupoštevanje razvojnih značilnosti.

Vurnik je pri dokaj zanesljivi oceni alpske, mediteranske in panonske hiše v pretirani vnemi za dokazovanje nacionalnega značaja obravnavane arhitekture zabredel v konstrukcijo tipa »osrednjeslovenske« hiše. Ta je po njegovem mnenju najbolj slovenska, ker pač leži sredi slovenskega ozemlja. Vurnikovo delitev je kasneje prevzel Melik in ji dodal škofjeloško-cerkljanski tip. To je spet prevzel Ložar in dodal dimnico. Za njim je shemo ponovil Mušič, medtem ko je Novak izpustil škofjeloško-cerkljanski tip in kritično obdelal (žal samo v obrisih) osrednje slovensko hišo. Uvedbo tega tipa je označil kot izhod za silo.

Moramo pripomniti, da je vsak od naštetih raziskovalcev obdelal (predvsem *kmečko*) hišo s svojega vidika.⁷ Vendar različni rezultati niso samo plod različnih izhodišč — v vseh primerih gre za neizčiščene kriterije. Čeprav je tema v bistvu deskriptivna, zahteva širše in preciznejše kriterije, kot jih je recimo za geografe predpisal Melik. Raziskovalci so prezrli predvsem razvojno komponento. Brez poznanja razvoja pa tudi klasifikacije ni. Avtorji so skušali v togih shemah tipike uzakoniti obstoječe stanje. To se tudi ujema s takrat prevladujočo teorijo o nadčasovnem značaju ljudske kulture.

¹ Dr. M. Murko: Zur Geschichte des volkstümlichen Hauses bei den Südslawen.

² Dr. S. Vurnik: Kmečka hiša Slovencev na Južnovzhodnem pobočju Alp. Etnolog IV. 1., Ljubljana 1930.

³ A. Melik: Slovenija, Geografski opis. Ljubljana 1936. Izdala Slovenska matica. I. splošni del; drugi zvezek.

⁴ Dr. R. Ložar: Kmečki dom in kmečka hiša. Narodopisje Slovencev I. del, Ljubljana 1944; stran 72—97.

⁵ M. Mušič: Obnova slovenske vasi. Izdala Mohorjeva družba. Celje 1947.

⁶ V. Novak: Slovenska ljudska kultura. Oris, Ljubljana 1960.

⁷ Vurnik iz umetnostno zgodovinskega, enako tudi Ložar, Melik iz geografskega, Mušič kot arhitekt, Murko kot lingvist.

Ob problemu tipologije opazimo, da skoraj nihče ne posveča pozornosti časovni tipiki ali časovnim »stilom«. Regionalne razlike so jemali kot nespremenljivo danost. Delitve ustrezajo stanju v 2. polovici 19. stoletja in današnjemu stanju. Vendar lahko izrečemo upravičen dvom tudi glede ocene obstoječega stanja. Za to je najbolj poučen primer Melikova karta razširjenosti hišnih tipov v Sloveniji.⁸ Hiba omenjenega dela je to, da ne upošteva razmer in stanja v sosednjih pokrajinah. Po njem zavzema osrednjeslovenska hiša večji del slovenskega ozemlja in nelogično meji na področja osnovnih hišnih tipov. Južna in severna meja (na Gorjancih in Gosposvetskem polju) zbudata občutek, da se v teh krajih v frontah srečujejo popolnoma različni tipi brez vpliva in posredništva. Pri tem pa najbolj trpi trditev o »najbolj slovenskem« značaju tega hišnega tipa, saj je meja med »nemško« in »slovensko« hišo preostra in preširoka.

Če bi upoštevali razvoj, bi bila verjetno tudi delitev hišnih tipov na Slovenskem drugačna. V 19. stoletju se je število variant in »tipov« silno povečalo. Hkrati pa se na najrazličnejših področjih pokažejo oblike, ki z regionalno tipko nimajo nikakršne zveze ali pa samo malenkostno. Te oblike pričajo o enotnem nazoru, ki je prevladal po likvidaciji fevdalnega partikularizma. Čim dalj nazaj v preteklost gremo, vedno bolj se krči število tipov in variant. Variante, ki nastopajo na slovenskem alpskem ozemlju, lahko večinoma ocenimo kot posamezne razvojne stopnje *osnovnega tipa*. To velja najbolj za funkcijo posameznih prostornin in objektov. Vzemimo samo alpsko črno kuhinjo in vežo. Verjetno je prostor pomembnejši kot sekundarni pojavi na zunanjsčini. Isto lahko rečemo tudi za primorsko in panonsko področje.

Tlorisna shema alpske hiše, ki hkrati nakazuje tudi prostorske vrednosti, je enotna za vse ozemlje. Nastopajo pa nekateri razločki. Ponekod stoji črna kuhinja posebej, ločena je od veže s steno, drugod je prehod samo nakazan z obokom, ponekod pa sta veža in kuhinja enoten prostor. Moramo pa spet poudariti, da položaj kuhinje v posebnem prostoru ne pomeni značilnosti za Gornjesavsko dolino, da mejni obok ni samo značilnost Bohinjskega kota, tako kot ločena kuhinja v podaljšku veže ni specifikum »škofjeloško-cerkljanskega« tipa. Vse to so zgolj razvojne stopnje alpskega doma in nastopajo bolj ali manj po vsem ozemlju, seveda nekje v večji, drugod v manjši meri. V bolj prometnih, naprednejših krajih imamo razvite višje oblike, v bolj zaostalih pa nižje. Tudi nadstropnost in pritličnost nista bistvenega pomena. Nadstropna, monumentalna hiša »škofjeloško-cerkljanskega« tipa se pokaže že v 16. stoletju — vendar ne samo na tem ozemlju, temveč povsod v bližini večjih središč. Predstavlja pa premoženjski standard. Španova hiša v Mojstrani, Španova hiša v Suhu pri Škofji Loki, Kalanova hiša v Bukovici, mogočna nadstropna hiša v Polhovem Gradcu itd. O socialni komponenti pričajo že sama hišna imena (Špan). Potrditev bi verjetno našli tudi v arhivskih

⁸ A Melik: o. c., stran 572, podoba 174.

virih. Mogočna »baročna« kmečka hiša je doma prav tako v Ratečah kot v Selški dolini, v bližini Medvod kot v okolici Kranja. Pomeni pa izboljšano, naprednejšo varianto alpske hiše.

Alpska hiša je po Grabrijanu⁹ najvišje razvit stavbeni organizem na našem ozemlju, saj je v bistvu najdalj od osnovnega tipa dimnice. Zato pa spet ne moremo dimnice klasificirati kot regionalni tip (Pohorje, Kobansko, Koroška), saj ne pomeni regionalne značilnosti, temveč relikv — najnižjo razvojno stopnjo, ki je verjetno prevladovala v prvih stoletjih po naselitvi. Iz dimnice sta se razvili panonska in mediteranska hiša. Ta razvoj je bil premočrten, pri alpski hiši pa je nekoliko bolj zapleten. Če lahko rečemo, da panonska in mediteranska hiša rasteta po načelu adicije — dodajanja, potem je razvoj pri alpski hiši operacija višje stopnje.¹⁰

Etnografa, pa tudi umetnostnega zgodovinarja in geografa mora zanimati hiša kot bivališče človeka. Človek je tudi osnovno merilo. Vzemimo samo osnovne modularne odnose in mere. Funkcija prostornin (ki so jo do nedavnega prav vsi zapostavljali) je bistvenega pomena tudi za zunanji videz stanovanjskega ali gospodarskega poslopja. Pravilno vrednotenje prostora nas lahko pripelje k novim vrednotenjem. Starogrški megaron — dimnica — je ostal naravnost modularni kanon za vso grško arhitekturo. Zaklon in ognjišče sta osnovna elementa, iz katerih se razvijajo naprednejše oblike bivališč. Situacija ognjiščnega prostora in njegov odnos do drugih prostornin pa je lahko osnova za tipologijo.

Funkcija stanovanjske zgradbe kot zavetišča in prostora, kjer se godijo najpomembnejša človekova dejanja, je pogojena predvsem v kulturni stopnji. Geografski vplivi odločajo pri izbiri gradbenega materiala. Klimatološke razmere pa spet narekujejo svoje zahteve. Zato je recimo v toplejšem Primorju krušna peč situirana na dvorišču, v Alpah pa ogreva glavni stanovanjski prostor.

Tri osnovne regionalne hišne tipe, alpskega, primorskega in panonskega, na našem ozemlju srečujemo v čistih oblikah, vendar se tipološke meje le redko ujemajo z geografskimi, bolj so odvisne od ekonomsko-politične pripadnosti v preteklosti. Varianto slovenske alpske hiše zasledimo še v okolici Postojne in pod Nanosom, in tudi za velika področja na Štajerskem so značilne oblike alpske arhitekture. Kolonade, arkadni motivi, gradnja iz obdelanega kamna na področjih, ki meje na geografsko Primorje, večinoma datirajo šele iz 18. in 19. stoletja. Zanimivo je, da se večina vplivov omejuje na gospodarska poslopja (»arkadni svinjaki«, kašče na območju Ljubljanskega barja in na Logaškem). Večji vdor novih oblik, ki so stavbno fiziognomijo močnejše oblikovale, pa lahko vežemo na dejavnost kraških in furlanskih kamnarjev in zidarjev,

⁹ Dušan Grabrijan: Kako je nastala naša sodobna hiša. MK — Ljubljana 1959. Prim: strani 15, 15 in 135.

¹⁰ D. Grabrijan: o. c., svoboden citat po misli na strani 15 in 135.

ki jih je pritegnila gradnja Južne železnice. Seveda s tem ni rečeno, da medsebojnih vplivanj ni bilo tudi v prejšnjih obdobjih. Iz tega sledi, da osnovne tipologije ne smemo izvajati samo iz zunanjih, često nebistvenih drobnosti. Razloček med mediteransko in alpsko hišo ni samo v naklonu strehe, kritini, gradbenem materialu in kamnoseških detajlih — te komponente sicer vplivajo na zunanjščino, nikakor pa ne zadevajo bistva arhitekture. Tudi v alpskih krajih je kamen cenjena gradbena surovina, lesen strop pa je doma prav tako v Primorju. Bistven razloček je v notranjščini, v funkciji prostornin. Mediteranska hiša je še vedno dimnica. V prostoru, kjer se kuha in kjer gori ogenj, se čez dan zbira družina. Tu jedo in opravljajo drobna dela. Glavni prostor v alpski hiši je čist in ga ogreva peč, ognjiščni prostor pa uporabljajo samo gospodinje. Iz te osnovne funkcije šele rastejo zunanji razločki.

Površno ocenjevanje ljudske arhitekture, zgolj po nebistvenih zunanjih znamenjih, nam najlepše kažeta Melikov in Ložarjev opis »škofjeloško-cerkljanske« hiše. Ložar je ta tip označil kot »izrazito prehodno« obliko. Po njegovem mnenju ta arhitektura združuje elemente alpske in mediteranske gradnje. V dokazovanju pa naletimo na nedoslednosti, saj Ložar in Melik omenjata samo *alpske* elemente. Zaključek o »prehodnosti« je narejen zgolj po površnem vtisu, ki ga niti ne skušata dokazati. Škofjeloško-cerkljanska hiša je zgolj varianta alpske hiše. Pri tej oceni moramo upoštevati prepletanje in vplivanje v preteklosti. Že Stele¹¹ je dokazal, da so bili v preteklosti vedno močnejši »kranjski« vplivi, saj jih v sakralni arhitekturi in slikarstvu sledimo daleč v Istro. Tem mislim o kriterijih za klasifikacijo pa moramo dodati še komponento, ki so jo dosedanj avtorji hote prezrli ali so jo ocenili brez dokazovanja: to je odnos med meščansko in ljudsko arhitekturo.

V dosedanjih razpravah avtorji vedno poudarjajo, da je poglobitveni cilj raziskovanja slovenske hiše — kmečka hiša. Akademsko dopuščajo tudi hišo drugih plasti (delavske in obrtniške), vendar z argumentom, da je bil kmečki stan pač najštevilnejši, omejujejo tudi raziskovanje zgolj na kmečko arhitekturo.

Med stanovanjsko hišo na podeželju in v mestu v našem Primorju ni bistvenega razločka. Poglobitvena neenakost je stopnja bogastva. Zato v okvir etnografskega preučevanja nujno spadajo tudi stanovanjske in gospodarske stavbe v mestih. Tu moramo izločiti samo očitne primere tujega importa in reprezentativne zgradbe bogatih plasti in plemstva. V to kategorijo spadajo tudi ambicioznejši primeri sakralne arhitekture. Tudi naselbinska zasnova večine primorskih vasi kaže mestni karakter kot strnjeno naselje z ozkimi komunikacijami in celo obzidjem. Hiše v vaseh in mestih imajo v pritičnem delu hlev. Situiran pa je pod največjim — dnevnim prostorom z ognjiščem ali kaminom.

¹¹ Dr. F. Stele: Umetnost v Primorju. Slovenska matica 1960; primerjaj uvodno poglavje in poglavje o slikarstvu.

Bolj nejasna je slika v alpskih krajih, zlasti na Gorenjskem in Koroškem. Vendar je tudi tu nedokazana trditev o absolutni avtohtonosti ljudske umetnosti. Kot zgled vzemimo (ljudsko) arhitekturo na loškem ozemlju. Dozdeva se, da je razvoj ljudske in mestne arhitekture dolgo potekal vzporedno. Stavbeni koncept je različen zgolj pri ambicioznejših primerih, zlasti v oblikovanju zunanjščin in reprezentativnih stopnišč, hodnikov ipd. Funkcionalna zasnova osnovne stanovanjske celice pa je pri ljudski in skromnejši meščanski hiši malone identična. Po potresu leta 1511 je nastala večina zgradb v sedanjem zgodovinskem jedru Škofje Loke. Iz istega časa je tudi številna podeželska (kmečka, obrtniška, fužinarska) arhitektura v Puštalu, Stari Loki, Železnikih in drugih manjših vaseh in zaselkih. Številni z viri izpričani gradbeni mojstri in podjetniki niso mogli živeti samo od nalog v mestu, njihov vpliv je nujno segal tudi na podeželje. Ta ugotovitev velja tudi za druge kraje na Gorenjskem. Vendar v teh primerih s podedovano shemo o treh plasteh umetnosti ne opravimo ničesar. Visoka, poljudna in ljudska umetnost — to so v bistvu samo formalne oznake, ki nas silijo k neživljenjskemu shematizmu.

Detalji iz župne cerkve v Kranjski gori (ki je brez dvoma umetnostni spomenik višje stopnje, nastal v sredi 16. stol.) se pokažejo na preprosti zidani kašči v Martuljku.¹² Gre za vprašanje, kako naj obravnavamo razmerje med spomenikoma. V obeh primerih gre za istega izvajalca. Vendar se spomenika razločujeta po funkciji in pretencioznosti — posamezni kamnoseški detalji so identični, isti je tudi način gradnje in gradbeni material. Monumentalnost številnih kmečkih in sploh podeželskih zgradb izvira iz podobnih dejanj. Tako dejavnost lahko zasledujemo do 19. stoletja (kmečki dvorci in mogočne furmanske gostilne). Odlični kamnoseški detalji, kovano železno okrasje (vrata, okenske mreže) so krasili v istih oblikah tako podeželsko kot mestno arhitekturo. Privoščil si je to lahko pač tisti, ki je imel dovolj denarja.

Drugačne razmere vladajo v panonskem pasu — tu je razloček med meščansko in podeželsko (bodisi kmečko, obrtniško ali kajžarsko) hišo tako velik, da stičnih točk skoraj ne najdemo. Ko bi držala teorija o močnih vplivih »visoke« umetnosti, spričo številnih cerkva, gradov in večjih središč ne bi mogli pričakovati tako preprostih oblik.

Vse to so problemi, ki se odpirajo ob klasifikaciji. Z dosedanjo metodo jim ne bomo kos. Zdi se, da se bomo morali lotiti problema s širših izhodišč in pritegniti znanstveni aparat sociologije, etnografije, umetnostne zgodovine, arhitekture in drugih ved, ki lahko kakor koli koristijo obravnavanemu predmetu. Ves ta aparat je nujen tudi pri osnovni nalogi: klasifikaciji, čeprav je klasifikacija nasploh sporno vprašanje.¹³ V mnogih primerih je sploh nepotrebna in nekoristna, vsaj kot iskanje

¹² Martuljek 25, Robičeva kašta — ustni podatek ravnatelja Muzeja v Kranju Ceneta Avgušтина.

¹³ Prim.: V. N o v a k: o. c., stran 110.

neke idealne sheme, s katero bi potem posiljevali ljudsko arhitekturo. S tem bi se spustili na raven predalčkarjev. Vsako hišo bomo lahko klasificirali, o hiši kot taki pa ne bomo vedeli prav ničesar. Zato se je namesto jasne slike treh regionalnih tipov in variant v našo znanost vgnezdila množica »tipov« in podskupin, ki prinašajo v raziskovanje samo zmedo.

V tem razpravljanju se namenoma nismo dotaknili problemov gospodarske arhitekture, čeprav je ravno o *kmečki* hiši nemogoče govoriti, če ne upoštevamo njenega integralnega dela.

Résumé

Dans son traité sur les problèmes de l'architecture populaire slovène, l'auteur appelle l'attention sur l'inconséquence des critères typologiques qui, dans la recherche de l'architecture, négligent l'évolution et la dimension du temps. L'erreur fondamentale consiste en ceci qu'on prend comme constante l'état actuel des monuments d'architecture.

Traitant des problèmes de classification, l'auteur entame aussi la question des relations entre la »haute« architecture et l'architecture populaire, problème où il s'agit d'un même auteur en face de deux tâches absolument différentes (le constructeur de l'église de Kranjska gora qui en même temps, est l'auteur d'un grenier). Très intéressante est aussi la question de l'influence des hautes sphères sociales et de l'identité fonctionnelle entre les architectures bourgeoise et paysanne du Littoral slovène qui ne se distinguent que par le degré de leur richesse.